

Манько В.О.

Розвиток неолітичних культур на території України: подолання запрограмованості на певний тип ландшафту

ВСТУП

Неоліт України є унікальним явищем, дослідження якого дозволяє прослідкувати у динаміці зміну ставлення людини до ландшафту, у якому відбувався розвиток багатьох археологічних культур. Ця унікальність обумовлена тим, що більшість неолітичних явищ на території України має у своїй генезі мезолітичне підґрунтя, тобто є можливість порівнювати стратегію використання ландшафтів населенням, яке мале одне й те саме коріння. Така ситуація є досить рідкісною у сусідніх з Україною регіонах. На півдні Європи, на території Греції, мезолітичні й неолітичні крем'яні комплекси докорінно відрізнялися, досвід розкопок Франкті (Perles 2004, p.48) дозволяє робити висновки про зміну населення на межі мезоліту-неоліту. На території Угорщини носії культури Кьореш (Starnini, p.395-404) мали крем'яну індустрію, яка взагалі не була схожою на пізній мезоліт, відомий за матеріалами комплексів груп Яжтелек та Яжберені (Kertesz, 1996, p.5-34, 55-62). Взагалі, відсутність матеріалів для порівняння є цілком звичайною для Південної та Центральної Європи. Так само не пов'язані з місцевим мезолітом більшість неолітичних культур Кавказу, Північного Прикаспію, Волго-Уральського межиріччя.

Початок неоліт України ілюструється комплексами матвієвокурганської, донецької, сурської, азово-дніпровської та буго-дністровської культур. Усі ці культури за походженням пов'язані з мезолітичними культурами, а на мою думку – ще й репрезентують керамічну фазу розвитку археологічних культур, відомих нам з часів раннього голоцену. Саме тому ми й можемо прослідкувати зміну стратегії використання ландшафтів носіями одних і тих самих археологічних культур.

Цими культурами були:

1. Кукрецька, яка з'явилася ще у пребореалі на території Гірського Криму та його передгір'їв. У подальшому міграція носіїв цієї культури призвела до появи сурської, донецької культур,

до появи кукрецьких комплексів з буго-дністровською печерською керамікою (Добрянка I, II, III).

2. Гребениківська (або матвієвокурганська), яка з'являється у нижній течії Дону наприкінці бореалу. У подальшому на гребениківському підґрунті з'являються матвієвокурганська неолітична культура, а також буго-дністровська та киево-черкаська культури.
3. Таш-аїрська, яка з'являється, здається, на межі бореалу-атлантикуму на території Гірського Криму. На основі цієї докерамічної культури виникла азово-дніпровська культура. Також носії таш-аїрської крем'яної індустрії прийняли участь у формуванні пізньої буго-дністровської культури.

Хронологія основних етапів руху носіїв вказаних індустрій характеризують абсолютні дати, наведені у таблиці 1.

СТРАТЕГІЇ ВИКОРИСТАННЯ ЛАНДШАФТІВ У МЕЗОЛІТІ – НЕОЛІТІ

Мезолітичні культури та ландшафт. Аналіз археологічних культур мезоліту показує нам жорстку кореляцію між певним типом матеріальної культури та ландшафтом.

На території Гірського Криму та передгір'їв у пребореалі-бореалі співіснували шанкобинська, тау-бодрацька, кукрецька, шпанкобинська та кримська свідерська культури. Основою господарства носіїв цих культур було мисливство, лише як виключення інколи використовувалися ресурси морського узбережжя. Незважаючи на складну демографічну ситуацію, носії вказаних культур не виходили за межі опанованої ними ландшафтної зони та, мабуть, дожили у цьому конкурентному середовищі до початку атлантикуму. Лише інколи ми спостерігаємо виштовхування окремих груп населення у степову зону, що, однак, не змінювало ситуації у цілому.

Наприкінці бореалу ситуація дещо змінилася. Більшість ранньоголоценових культур

зникає. У Гірському Криму ми спостерігаємо од-ночасний розвиток кукрецької, мурзак-кобин-ської та таш-аїрської культур. Остання постала, як здається, на шан-кобинському підґрунті. Носії таш-аїрської культури, яка відіграла у подальшому значну роль у розвитку неолітичних культур, на початку свого існування не демонструє стратегії використання ландшафтів, яка якось відрізнялася б від стратегії інших культур мезоліту. Ми бачимо ту саму запрограмованість на певний тип ландшафту.

Таку само картину ми спостерігаємо і на території України поза межами Гірського Криму. Наприкінці дріасу – на початку пребореалу виключно у лісовій зоні існують носії свідерської культури мисливців на північного оленя. Тільки з лісовою зоною лісової зони пов'язаний розвиток постаренсбурзької пісочнорівської культури. Виключно у степу ми знаходимо зимівників-ські пам'ятки.

На межі бореалу-атлантикуму ситуація не змінюється. У степовій зоні Подонеччя продовжує існування зимівниківська культура, з лісо-степом пов'язаний розвиток в'язівської культури на території Полтавщини, Кихвщини та Черкащини. Виключно у межах лісової зони ми спостерігаємо носіїв пісочнорівської, кудлаївської, трохи пізніше – яніславицької культури.

Таким чином, ми констатуємо факт того, що спеціалізовані суспільства мезоліту не могли існувати за межами певного типу ландшафту, до якого була максимально адаптовані їх господарські стратегії.

КУКРЕЦЬКА МІГРАЦІЯ НАПРИКІНЦІ МЕЗОЛІТУ, РОЗСЕЛЕННЯ КУКРЕЦЬКОЇ ЛЮДНОСТІ У НЕОЛІТІ

Кукрецька культура з'явилася на території Гірського Криму внаслідок міграції з території Північної Месопотамії (Манько 2013, с.84-131). Транзит на територію Криму був пов'язаний з Кавказом (Манько 2015, с.33-62), де також відомі кукрецькі пам'ятки. Поштовхом для міграції населення млефаатської культури, яке і призвело до появи кукрецької культури Криму, стало несприятлива для продовження традиційного мисливського господарства демографічна ситуація, коли на схилах Загросу одночасно існувало три археологічні культури: власно млефаатська, немрицька та постзарзійська. У подальшому млефаатська культура засвоїла навички скотарства та землеробства, але на початку IX тис. до н.е., коли розпочався міграційний рух, ніяких неолітичних рис носії майбутньої кукрецької культури не мали (Zeder 1999, p.11-25). У такому стані вони й потрапили у Крим у першій половині пребореалу. Тим не менш, кримські реалії, вимушене співіснування кукрекців з носіями багатьох інших культур обумовили міграцію частини

кукрецького населення за межі Криму у степову зону. Відбулася ця подія на межі пребореалу – бореалу.

Чому саме у цей час мисливці з господарською стратегією, орієнтованою на використання природних ресурсів гір, яйл, гірських річкових долин, передгір'їв, таки порушило загальний мезолітичний принцип, відмовившись від знайомого ландшафту? Не виключено, що справа як раз і полягала у тому, що у цей час у кукрецькому середовищі з'явилися перші скотарські стратегії. Зв'язок кукрекців з материнською територією, здається не переривався. Кукрецьке суспільство, ймовірно, продовжувало підпитуватися міграційними потоками з Месопотамії, де як раз на межі пребореалу – бореалу виникло скотарське господарство (Zeder 1999, p.11-25). Разом з навичками скотарства, дуже схоже, у ареал розселення кукрекців потрапляли і такі інновації, як кам'яний посуд, човники. Не виключено, що саме знайомство з новими господарськими стратегіями обумовило першу хвилю кукрецької колонізації степу. На жаль, висловлена гіпотеза мов би то й підкріплюється археологічними даними, але може викликати й заперечення. На користь гіпотези говорять дослідження В.М. Даниленка у Кам'яній Могили I, де у до керамічних кукрецьких шарах були знайдені кістки домашніх тварин, бика домашнього тощо (Даниленко 1986, с.17-29). На жаль, знахідки були погано задокументовані і висновки археозоологів піддаються нищівній критиці (Гаскевич 2012, с.53-58). Тим не менш, сама міграція є додатковим аргументом на користь теорії про досить ранню неолітизацію кукрецького суспільства, адже йде у розріз із загальними тенденціями розвитку раннього голоценових суспільств.

Не виключені й інші причини розселення кукрекців. На території Криму ми спостерігаємо наявність кукрецьких стоянок на кордоні гірської та степової зон. Прикладом такої стоянки є Вишенне II, розташоване як раз на кордоні зі степовим простором (Яневич 1987, с.7-18). Досить ймовірно, що млефаатські переселенці були однаково пристосовані як до гірських умов, так і до відкритих просторів, які мало чим відрізнялися від схилів Загросу. У такому випадку просунення кукрецького населення у степ могло бути обумовленим їх природною адаптацією до степового простору, тобто – не порушувала загальне правило мезолітичних мисливців триматися певного типу ландшафту.

Як би то не було, вже на початку бореалу ми бачимо поширення кукрецького населення у степовій зоні. До цього часу ми можемо відносити нижні шари Кам'яної Могили I (Даниленко 1986, с.17-29). Ми, на жаль, не маємо прямого підтвердження віку цих шарів радіокарбонни-

ми датами. Але є дата середини бореалу, яка отримана за матеріалами з середини шару «докерамічного неоліту», тобто наше припущення – цілком справедливе. Про справедливість нашого припущення говорять і абсолютні дати деяких кукрецьких стоянок, розташованих значно північніше, ніж Кам'яна Могила I. Початком бореалу датуються окремі комплекси поселення Ігринь 8 на порогах Дніпра, а також нижні шари стоянки Добрянка III у басейні Південного Бугу.

Як здається, кукрецька культура зайняла вільну нішу у степу. На сході ареал її просування не перетинався з ареалом розселення зимівниківського населення, на заході – з площею, якою займали носії культурних традицій Білолісся.

Зникнення у другій половині білоліських традицій у Півічно-Західному Причорномор'ї миттєво призвів до переселення частини кукрецького населення на зайняту раніше територію. Цю подію ілюструють матеріали поселення Мирне, ранні шари якого датуються серединою VIII тис. до н.е.

Після цього настає період стабілізації кукрецького суспільства. Приблизно протягом тисячі років нових міграцій не відбувається. Як здається, якщо навіть кукрекці на межі пребореалу – бореалу володіли навичками відтворювального господарства, такі навички могли бути втраченими. Безроздільне володіння більшою частиною українського степу, відсутність будь-якого конкурентного середовища, наявність у степу величезних стад турів сприяли тому, що продовження традиційного мисливського господарства було найоптимальнішим сценарієм розвитку. Про це свідчать і аналіз фауністичних комплексів Ігрині 8 та Мирного. Таким чином, тисячорічне перебування носіїв кукрецької культури у степу якнайкраще характеризує повернення кукрецького суспільства до мезолітичної моделі відношення до ландшафтів.

Докорінні зміни у ставленні кукрекців до ландшафту пов'язано із атлантикумом, а саме – з останньою третиною VII тис. до н.е., коли розпочався перший у середньому голоцені період аридизації. У цей час кукрецька культура поширюється на територію Молдавії, проходить подальша колонізація басейну Південного Бугу. Відбувається колонізація середньої течії Сіверського Дінця, де з'являється так звана донецька культура, основні характеристики якої повністю збігаються з кукрецькими.

Цей період став визначальним у житті кукрецького суспільства. У цей період з'являються неолітичні інновації, які поширюються у ареалі кукрецької культури. У цей час поширюється кераміка. Кераміка печерського типу супроводжує кукрецькі комплекси вузла пам'яток До-

брянки (Залізняк 2013, с.227). Сурська кераміка з'являється у Кам'яній Могили I та на Острові Сурському I та II (Даниленко 1969, с.22). Кераміка супроводжує і донецькі комплекси, найдавнішими з яких є Клішня III та Велика Перерва I (Манько 2006, с.21-51). У цей час вже точно вже практикується скотарство, про що свідчать матеріали Кам'яної Могили та комплексів Сурського острова. Тобто, неолітичний характер кукрецького суспільства вже не викликає сумнівів.

У цей же час кукрецьке населення вперше за тисячу років порушують принцип використання виключно степового ландшафту. Донецька культура виникла на території, яка у цей час надходила до лісостепової зони. Так само, з лісостепом пов'язано кукрецьке населення басейну середньої течії Південного Бугу.

Чому відбулося порушення жорсткого зв'язку кукрецької культури до певного типу ландшафту? Для цього було кілька причин.

1. Поширення елементів неолітичного способу життя, засвоєння у більш-менш повному вигляді «неолітичного пакету», що дозволяло без особливих проблем компенсувати усі вади територій, до яких кукрекці не були повністю адаптованими, продуктами скотарства. Цьому сприяла традиційна наявність зв'язків з розвинутим у той час регіоном Північної Месопотамії, звідкіля, здається, наприкінці VII тис. до н.е. відбувся черговий притік мігрантів. Про це свідчить той факт, що більшість знахідок кам'яного посуду та човників датуються саме цим часом.
2. Дія демографічного фактору. У останній третині VII тис. до н.е. зникає кукрецьке населення у Криму, про що свідчать найпізніші кримські абсолютні дати, отримані за матеріалами верхніх шарів Кукреку та Мису Трійці. Останній виплеск населення з Криму сприяв засвоєнню нових територій.
3. Поява конкурентного середовища. У цей час відбувається розселення у степу носіїв гребениківського кола індустрій, про що докладніше буде йтися нижче. Гребениківське населення поступово витісняє кукрецьке усе далі на північ.

Процес наступу носіїв гребениківської культури сприяв подальшому просуванню кукрецького населення. На початку VI тис. до н.е. кукрецькі общини вперше з'являються на межі з лісовою зоною, про що свідчать матеріали Стоянки Лазарівка на Житомирщині (Залізняк 2009, с.199-200). Тут вперше кукрецьке населення створює мішані територіально-виробничі групи з автохтонним яніславицьким населенням лісової зони, що сприяло подальшому поширенню традицій неолітичного способу життя на нові території. Кукрецьке населення, яке залишило

лазарівський комплекс, було пов'язано з басейном Південного Бугу, адже керамічний комплекс Лазарівки є цілком подібним самчинським комплексам добрянківського вузла пам'яток (Залізник 2009, с.196).

Натиск гребениківського населення на порогах Дніпра призвів і до міграції кукрецького населення Надпоріжжя. Цей процес характеризують матеріали комплексу Ходосівки (Гаскевич 2007, с.95-119), який був досліджений трохи південніше Києва. Таким чином, і кукрецьке населення Надпоріжжя також опинилося на межі лісостепу та лісу.

До середини VI тис. до н.е. кукрецьке населення взагалі зникає зі степової зони. Причини для цього були, в основному демографічного характеру. По-перше, слід за останніми кукрецькими переселенцями з Криму у степ вирвалися носії таш-аїрської культури, які припинили розвиток кукрецької традиції у Кам'яній Могили. По-друге, продовжувалася експансія гребениківського населення. Таким чином, відбулася повна переорієнтація носіїв кукрецької культури на ресурси лісостепу, а потім і лісу.

Не маємо точних відомостей, коли саме кукрецьке населення опинилося на півдні лісової зони, але, судячи за датою Крушників (Залізник 2009, с.200-201), відбулося це, швидше за все, у 3 або на початку 4 чверті VI тис. до н.е. Досягши півдня лісової зони на території Київщини, кукрецьке населення припинило подальше просування, а скоро й зникло зовсім. Наприкінці своєї історії кукрецькі втягнули у сферу розвитку неоліту величезний масив яніславицького населення, що обумовило у подальшому початок процесу неолітизації на території Білорусі та Прибалтики. Кукрецьке населення, таким чином, протягом останньої третини VII – VI тис. до н.е. виступало у якості першопрохідців, які приносили неолітичні інновації на території лісостепової та лісової зон України. Протягом часу існування кукрецької культури на неолітичній фазі розвитку, її носії використовували усі відомі на території України типу ландшафтів, чим докорінно відрізнялися від носіїв мезолітичних культур.

МІГРАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ ГРЕБЕНИКІВСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У НЕОЛІТІ

У вузькому сенсі цього слова поняття «гребениківська культура» вживається щодо пізньомезолітичної крем'яної індустрії Північно-Західного Причорномор'я. Адже ми вживаємо це поняття значно ширше. До гребениківських слід відносити усі пам'ятки, які характеризуються наявністю відтискної техніки розщеплення, плоских двоплощинних монофронтальних нуклеусів, низьких та середньо високих симетричних трапечій, виготовлених без застосування мікроріз-

цевої техніки, а також пластин з ретушшю, анкошів, скребків кінцевих форм, дуже рідко – різців. До гребениківських пам'яток слід відносити комплекси так званої матвієвокурганської культури у Північно-Східному Приазов'ї, на Нижньому Дону та у середній течії Сіверського Дінця; комплекс Кам'яна Могила III (Тубольцев 1995, с.1-6); власно гребениківські пам'ятки. Буго-дністровська та киево-черкаська також відомий керамічний етап матвієвокурганської культури. Пам'ятки Подонеччя ми також будемо називати гребениківськими.

Наприкінці бореалу гребениківські комплекси відомі лише у нижній течії Дону, де досліджена стоянка Роздорська II (Цыбриї 2008, с.26-35). У цей час це була територія степу, в нас немає жодних відомостей про наявність гребениківської індустрії у якомусь іншому місці. На початку середнього голоцену вона є локальним явищем, прив'язаним до степового ландшафту. Основою господарства було мисливство на степових тварин та річкових птахів, рибна ловля.

Походження гребениківської культури досі не з'ясовано. Не виключено, що у гребениківської та у таш-аїрської культур є спільне коріння, адже дуже багато спільних рис відзначається у комплексах вказаних культур, у тому числі техніка розщеплення, орієнтована на розщеплення плоских монофронтальних нуклеусів. Подібними є також геометричні комплекси ранньої таш-аїрської культури та комплексу Роздорської II. Не виключено, що у якийсь час на гребениківське населення було виштовхнутим з Криму внаслідок конкурентної боротьби за ресурси з кукрецьким населенням. Не виключено, що ці обставини обумовили і конкурентну боротьбу кукрецького та гребениківського населення у степах та лісостепах України. Усі ці припущення очікують додаткової аргументації, зараз готується публікація з цього приводу.

Так чи інакше, проблема походження гребениківської культури торкається теми нашого дослідження лише опосередковано. Більше нас цікавить процес переходу носіїв гребениківської культури до неоліту. Це відбувалося поступово за впливом досягнень неоліту Близького та Середнього Сходу, чому присвячене дослідження О.Ф. Горелика, А.В. та В.В. Цибриїв (Горелик и др. 2014, с.247-282). Дослідники довели, що населення, яке залишило Роздорську II було дуже сприйнятливим до засвоєння технології виготовлення кам'яного посуду, човників, антропоморфної пластики, яка з'являлася на Нижньому Дону через наявність розгалужених культурних контактів з населенням Кавказу та Північної Месопотамії.

Як здається, гребениківське населення вже на межі бореалу – атлантикуму було готове потенційно до переходу до практики відтворю-

вальних форм господарства. Здається, цьому заважала лише відсутність потреби, адже природні ресурси щедро забезпечували ранніх гребениківців усіма необхідними ресурсами. Не виключено, що населення ставилося до водних та пов'язаних з ними ресурсів як до збору врожаю. Сезонна ловля риби, сезонне полювання на річкових птахів дуже нагадувало неолітичний землеробсько-скотарський господарчий цикл. Фактично, комплекс Роздорської II слід інтерпретувати як неолітичний.

Ранній перехід до вищих форм привласнювального господарства сприяв розселенню гребениківського населення. Одним з напрямків міграції став басейн Сіверського Дінця, де у середині VII тис. до н.е. з'являється стоянка Туба V (Теліженко 2005, с.133-142), носії якої також спеціалізувалися на використанні водних ресурсів. Таким чином, носії гребениківської культури приступили до колонізації лісостепу.

Після цього засвоєння лісостепу на деякий час припинилося. Гребениківське населення, мабуть, закріпилося на Дінці, але просунути далі не мало змоги. Перешкодою для цього стала зустрічна міграція кукрецького населення, яке, як вже говорилося, перебувало з гребениківцями у постійній конфронтації. Але міграційний потік гребениківців на захід був неспинним. Вже у середині VII тис. до н.е. у Північно-Східному Приазов'ї з'являються стоянки Матвіїв Курган I та II (Крыжевская 1992). Не виключено, що у той же час з'являється стоянка Кам'яна Могила III. У останній третині VII тис. до н.е. гребениківці досягають Північно-Західного Причорномор'я, про що свідчать матеріали стоянок Мирне (Станко 1982) та Гіржево (Станко 1966, с.96-103), які мають абсолютні дати. Таким чином, упродовж усього 100-200 років гребениківці зайняли усю територію степу від Дону майже до Дунаю. Подальше просування у Подунав'я було неможливим, адже там мешкало дуже численне населення, яке залишило культуру Ліпенський Вір. Однак, не виключено, що гребениківське населення спромоглося просочитися на територію європейської частини Туреччини, де наприкінці VII тис. до н.е. з'являється культура Фізик-тепе з низькими симетричними трапеціями (Ozdogan 1999, р.203-224).

У чому полягали причини успіхів гребениківців у колонізації степу та відносно скромні успіхи у просуванні у лісостепове Подонеччя? Як здається, степові простори були заселені не досить щільно, тому кукрецьке й гребениківське населення мало змогу деякий час просто не звертати уваги одні на інших. Інша справа з Подонеччям. Там гребениківські переселенці зіткнулися з такими ж мігрантами, для котрих зворотний шлях був, ймовірно, неможливим.

Відіграло роль також і та обставина, що кукрецькі переселенці на Сіверському Дінці створили спільні общини з місцевим зимівниківським населенням. Це створило, мабуть, таку ситуацію, коли кукрецькі разом з автохтонами були у чисельній перевазі порівняно з південними мігрантами. Звичайна статистика дає на підставі для такого припущення. Кількість ранніх донецьких стоянок вимірюється десятками. Рання гребениківська стоянка на Сіверському Дінці – одна.

Злам у відносинах гребениківського та кукрецького населення відбувся наприкінці VII – на початку VI тис. до н.е., коли розпочалася міграція кукрецького населення на кордон лісової зони. Факти, які свідчать про зміну населення у степовій та на півдні лісостепової зони є досить численними. Картину такої зміни ілюструють матеріали розкопу 2 Добрянки III, де у горизонті, пов'язаному із кам'яною вимосткою знайдена серія трапецій, відсутніх у нижніх шарах (Залізняк та ін. 2013, с.226). Кам'яна вимостка на стоянці Добрянка I, яка зафіксована у подібних стратиграфічних умовах, також пов'язана з самчинською керамікою (Залізняк та ін. 2013, с.211). Ці факти вказують на поступове поширення гребениківської крем'яної індустрії та нового типу кераміки, яку приносили з собою гребениківські мігранти. Так само з серією трапецій пов'язані матеріали шару Д1 поселення Ігринь 8.

На території Подонеччя ми спостерігаємо розширення ареалу гребениківської колонізації. Керамічний комплекс Старобільськ досліджений вже не у долині Дінця, а на його притоці, Айдарі.

Досягнувши півдня лісостепу, на деякий час гребениківські мігранти припиняють подальший рух. У середині – третій чверті VI тис. до н.е. ми знаємо комплекс Бузьків у Черкаській області, який ілюструє особливості цього періоду стабілізації (Манько 2006, с.259-262). Тут майже у незмінному вигляді зберігається крем'яний комплекс пізньої буго-дністровської культури, пов'язаний з виробництвом симетричних та асиметричних низьких трапецій. Зберігаються самчинські риси у керамічному комплексі.

Період стабілізації, як здається переривається у останній третині VI тис. до н.е., коли розпочинається черговий період аридизації, що призводить до глобальної міграції на північ гребениківського населення. У цей час зникає гребениківське населення як у Західному, так і у Східному Приазов'ї, Повністю зникають буго-дністровські пам'ятки у степовій та на півдні лісостепової зони у басейнах Південного Бугу та Дністра. Натомість ми спостерігаємо появу комплексу Туба II (Манько 2006, с.52-75) з гребениківським крем'яним інвентарем та з дніпро-донецької керамікою у середній течії Сі-

верського Дінця. Поширення гребениківського населення на Дінці призвело до зникнення до-нецької культури кукрецького походження.

Особливо важливою подією кінця VI тис. до н.е. стала поява стоянки Романків I на південних околицях Києва (Переверзєв, Сорокун 2010, с.254-269). Гребениківський характер крем'яного комплексу не викликає сумнівів, тут ми бачимо і пласкі двоплощинні монофронтальні нуклеуси, і симетричні низькі та середньовисокі трапеції, наявність скребків з виділеними кутками між краєм та лезами, і невисоку роль різцевого комплексу. Більшість керамічних форм знаходять аналоги у комплексі Бузьків. Це дозволяє нам припускати, що міграція відбувалася берегами Дніпра. Просунення гребениківського масиву на кордон лісостепової і лісової зони знаменувало закінчення масових міграцій.

Таким чином, гребениківське населення практично повторюють шлях у лісостеп та на південь лісової зони кукрецького населення з відставанням у часі на 300-400 років.

Причини гребениківської міграції на північ, основні етапи якої розтягнулися з середини VII по кінець VI тис. до н.е., є наступними:

1. Дія природного фактору. Широтна міграція у третій чверті VII тис. до н.е. збігається з періодом зволоження, меридіональні міграції початку VI тис. до н.е. та у останній третині VI тис. до н.е. збігаються з періодами аридизації.
2. Дія демографічного фактору. Меридіональні міграції збігаються з періодами виходу носіїв азово-дніпровської культури за межі Криму на початку VI тис. до н.е., а також з появою трипільської культури у басейні Південного Бугу та Дністра у останній третині VI тис. до н.е.

Наслідком міграцій гребениківського населення було катастрофічне скорочення ареалу поширення кукрецької культури; можливо, асиміляція частини кукрецького населення; створення мозаїчної демографічної структури населення у лісостепу та на півдні лісової зони.

МІГРАЦІЯ ТА ДИФУЗІЯ МАРІУПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У VI ТИС. ДО Н.Е.

У першій половині VI тис. до н.е. складається мариупольська культурно-історична область на території Нижнього Дніпра, Північного Приазов'я, Нижнього Дону. Пізніше культури, пов'язані з цією областю з'являються у Північному Прикаспії та у середній течії Дону. Однак нас зараз цікавлять лише дві найдавніші археологічні культури, азово-дніпровська та нижньодонська, які з'явилися внаслідок розселення носіїв таш-аїрської культури Гірського Криму.

Таш-аїрська культура характеризується наявністю відтискної техніки розщеплення, заснованій на використанні пласких моно фронтальних нуклеусів, які мали поперечні сколи або жовнову кірку з тильної сторони. Кількість площадок у таких нуклеусів залежить від того, на якій стадії розщеплення вони знаходяться. Більшість нуклеусів – двоплощинні. Зі скошених площадок відбувалося поперемінне зняття пластин та пластинок. Коли розщеплення нуклеусів наближалось до заключної фази, то розщеплення могло переходити на торці, що призводило до перетворення нуклеуса у одноплощинний, коли крайові сколи знімали протилежну площадку.

Розвиток геометричного комплексу таш-аїрської культури найкраще ілюструють матеріали багат шарової епонімної стоянки Таш-Аїр I (Крайнов 1960). У шарі VIII ми бачимо наявність низьких симетричних сегментів з крутою або напівкрутою ретушшю на дугах. Трапеції – симетричні низькі з крутою або напівкрутою ретушшю по сторонам. Інколи такі трапеції ретушовані і по верхній основі. Наявна також трапеція з струменистою ретушшю, яка заходить на спинки. У шарі VII типологія залишається незмінною, відбуваються деякі зміни у оформленні мікролітів. Крута ретуш майже зникає, сторони трапецій та дуги мікролітів ретушуються напівкрутою ретушшю або струменистою, що заходить на спинку виробів. Зберігається й прийом ретушування верхньої основи мікролітів, при цьому ретуш могла наноситися як з вентральної, так і з дорсальної сторони. У однієї з трапецій відзначений прийом ретушування дорсальної сторони напівкрутою ретушшю. Так само характеризується й шар VI, різниця полягає лише у появі асиметричних трапецій. Ті ж риси присутні і у шарі Va, але тут з'являється прийом нанесення струменистої ретуші, яка вкриває повністю спинки мікролітів.

Усі таш-аїрські комплекси містять серії кінцевих скребків на видовжених пластинах, серії різців, серед яких провідним типом є кутові на зламі пластин, серії пластинок з ретушшю та з виїмками, серії свердел та проколов.

Ми зупиняємося на описі таш-аїрської індустрії, гарно описаній у багатьох публікаціях, адже проголошений мною зв'язок з азово-дніпровською та з нижньодонською культурами мариупольської культурно-історичної області ніколи не доводився. Натомість існують теорії про походження раннього мариупольського неоліту від якогось раннього неоліту між Осколом та Доном та такого ж незрозумілого раннього неоліту Сіверського Дінця (Котова 2010, с.12). На жаль, до цього часу нікому не спало на думку зробити елементарний порівняльний аналіз крем'яних комплексів таш-аїрського, азово-дніпровського та нижньодонської культур. Між тим, ми маємо задокументовані свідчення просування таш-

аїрського населення у Присивашся, тобто у зону степів на півночі Криму та півдня Херсонської області, а потім і у район Мелітополя.

Шлях таш-аїрських мігрантів на північ маркують присиваські стоянки Сергіївка 2, Армянськ 1 та 2, Ішунська, Долинка, Мартинівка, Олексіївська Засуха, Вознесенка (Olenkovskiy, Kiosak 2013, p.7-31). Усі комплекси, які походять з цих стоянок, є мішаними з матеріалами кукрецької культури, але геометричні комплекси ми можемо розглядати як такі, що пов'язані виключно з таш-аїрськими старожитностями, адже кукрецькі комплекси не містять, як правило, трапецій та сегментів.

Найдавнішими комплексами є, ймовірно, Вознесенка та Долинка. Геометричний комплекс у цілому відповідає шару VIII Таш-Аїру I. Тут ми бачимо наявність низьких трапецій з круто ретушованими сторонами та з ретушшю по верхній основі, а також сегментоподібну трапецію з ретушшю, яка заходить на спинку. Долинський та вознесенський комплекси надають нам можливість для припущення того, що вже на початку атлантику могла розпочатися міграція таш-аїрського населення.

Комплекс Сергіївки 2 нагадує шар VII Таш-Аїру I. Тут ми спостерігаємо наявність як трапецій, так і сегментів з напівкрутою або навіть зі струменистою ретушшю по дугам, а також серію трапецій, відомих нам за комплексами Сергіївки 2 та Вознесенки. Треба відзначити, що архаїчні трапеції присутні у тій чи іншій мірі і в інших присиваських комплексах, але тільки з більш пізніми домішками. Так у Ішунській та у Матиновці ми бачимо серії трапецій та сегментів з струменистою ретушшю, яка заходить на спинки, як це спостерігаємо у шарі VI Таш-Аїру I. У Олексіївській Засусі, у Армянську 1 та 2 присутні трапеції з повністю вкритими струменистою ретушшю дорсальними сторонами, які властиві для заключної стадії розвитку таш-аїрської індустрії. Це показує, що протягом кінця VII – VI тис. до н.е. степовий простір Присивашся був постійним місцем проживання носіїв таш-аїрської традиції.

Стоянка Семенівка I (Kotova, Tuboltsev 1996, p.29-58.) розташована на ріці Молочній недалеко від Кам'яної Могили. Це багатозарове поселення. Дослідники стоянки віділили тут шари мезоліту, сурської та азово-дніпровської культури. Не виключено, що виділені шари не дають нам джерельно чисті комплекси, які можливо точно корелювати з певними типами кераміки. Тим не менш деякі тенденції розвитку таш-аїрської культури у степовій зоні континентальної України ми можемо прослідкувати.

Не виключено, що таш-аїрська міграція у цей регіон відбулася ще до появи першої кераміки. У «мезолітичному комплексі Семенівки I ми бачимо двоплощинні сплюснені нуклеуси з слідами біпродольного зняття відтискних пластин.

Разом з нуклеусами знайдена низька трапеція з круто ретушованими сторонами. Але не виключено, що комплекс пов'язаний з гребениківською культурою, комплекс якої був досліджений у Кам'яній Могилі III.

Але наявність таш-аїрських артефактів у «сурському» шарі вже сумнівів не викликає. Тут присутня серія пласких одноплощинних монофронтальних нуклеусів, серія низьких та середньовисоких симетричних трапецій з крутою або напівкрутою ретушшю, сегментоподібна трапеція з напівкрутою ретушшю. На окремих трапеціях \times відзначена наявність пласкої струменистої дорсальної ретуші. У цілому, набір геометричних мікролітів подібний до відомого по шару VII стоянки Таш-Аїр I. Єдина трапеція з струменистою ретушшю, яка повністю вкриває дорсальну сторону, пов'язана, мабуть, із пізньою домішкою. Також таш-аїрськими рисами є наявність кінцевих скребків та різців на зламі пластин. Комплекс «сурського» шару є неоднорідним, містить кукрецькі домішки.

Серія абсолютних дат дозволяє припускати, що шар був залишеним у останній чверті VII тис. до н.е. Не виключено, що таш-аїрські переселенці могли засвоїти виробництво кераміки сурського типу або отримувати її внаслідок контактів з кукрецьким населенням. Це пояснювало б механізми появи сурської кераміки у Криму, де її знахідки відомі на таш-аїрській стоянці Кая-Араси (Колосов 1985, с.153).

На деяких ділянках стоянки Семенівка 1 виділяються мішаний сурсько-азово-дніпровський шар. Звідси походить серія трапецій з струменистою дорсальною ретушшю, яка вкриває повністю або майже повністю дорсальні сторони виробів. Тут присутні два типи мікролітів: сегментоподібні у перетині по вісі зняття заготовки та з вентральною напівкрутою крайовою ретушшю. Типологія трапецій дозволяє синхронізувати його з шаром 5а Таш-Аїра I. Тобто, ми можемо бути впевненими, що мігранти закріпилися на ріці Молочній і залишалися тут майже до кінця неоліту.

Ті ж закономірності розвитку ми спостерігаємо і за матеріалами Кам'яної Могили I. Появу пласких нуклеусів ми спостерігаємо ще на початку керамічного неоліту у сурському шарі, який датується приблизно тим же часом, що й «сурський» шар Семенівки I. Так само ми спостерігаємо й серію таш-аїрських трапецій у шарі з азово-дніпровською керамікою. Тут нам знову доведеться шукати аналогії у шарі VI Таш-Аїру I. Тут переважають симетричні трапеції з напівкрутою ретушшю, з ретушшю, яка заходить на спинки, з напівкрутою ретушшю на верхній основі. Знайдені й двоплощинні пласкі монофронтальні нуклеуси.

Як здається, засвоєння таш-аїрським населенням призвело до створення у районі Кам'яної

Могили системи базових стоянок таш-аїрських мігрантів, які продовжували існування протягом усього неоліту. Але це зовсім не виключало і подальших міграцій таш-аїрського населення.

Завершальним етап просунення таш-аїрського населення у степу є поява стоянки Гіржеве на кордоні з Молдовою (Станко 1966, с.96-103). Стоянка вважається гребениківською, але відрізняється від усіх інших степових гребениківських пам'яток наявністю серії трапецій з струменистою дорсальною ретушшю. Про таш-аїрське походження серії свідчить той факт, що трапеції Гіржево – сегментоподібні у перетині по вісі зняття заготовки, тобто є аналогами провідного типу трапецій таш-аїрської культури. Наявність пласких нуклеусів тут ми можемо інтерпретувати двояко, адже вони є спільним компонентом таш-аїрської та гребениківської культур. У той же час – це зайвий привід замислитися про спільність походження двох культур, про їх спорідненість. Комплекс Гіржево датується кінцем VII тис. до н.е.

Таким чином, ми вимушені констатувати, що одночасно територія степу від Північно-Західного Приазов'я до Дністра була колонізована одночасно носіями гребениківської та таш-аїрської культур. Не виключено, що тут ще залишалося й кукрецьке населення, що створювало додаткові демографічні складнощі, які обумовили вже описані кукрецьку та гребениківську міграцію. Не припинилося й просування на північ і таш-аїрського населення.

Але таш-аїрський вплив на формування неоліту територій на північ від степу мав деякі особливості. Якщо раніше ми говорили про прямі міграції, то надалі нам доведеться вести мову також про дифузію окремих груп населення та про культурну дифузію.

На межі першої-другої чверті VI тис. до н.е. ми спостерігаємо наступну картину.

Безсумнівно ми спостерігаємо міграцію таш-аїрського населення у Північно-Східне Приазов'я та на низ Дону та Дінця, де формується так звана нижньодонська культура. Тут поширюються трапеції з вентральною ретушшю по сторонам, у тому числі й з струменистою дорсальною ретушшю. Такі трапеції присутні у Маріупольському могильнику (Макаренко 1933, с.112), у шарі IX Ракущечного Яру, у нижніх шарах Роздорської I. Наявні вони й у великій кількості багатощарових пам'яток з мішаними шарами. Такі трапеції є у Роздорській II, Усть-Бистрій, Кременній 2 та 3, Матвієвому Кургані I, Грунтовський I і II (Цыбрич 2008, с.106-191). Таке масове поширення таш-аїрських геометричних мікролітів може бути тільки результатом міграції.

Іншу картину ми спостерігаємо у середній течії Сіверського Дінця. Тут також з'являються трапеції зі струганими спинками, але у іншому вигляді. У комплексі Старобільськ (Манько 2006,

с.52-75) ми спостерігаємо трапеції з крутою ретушшю по сторонам та з струменистою ретушшю, яка заходить на спинки, та трапеції з незаретушованими сторонами та такою ж струменистою ретушшю. Тобто, тут інноваційний прийом, пов'язаний з використанням струменистої ретуші, який з'явився у таш-аїрському середовищі, просто пристосовується для виготовлення традиційних форм трапецій з круто ретушованими сторонами та до їх спрощених реплік. Тут ми спостерігаємо дію культурної дифузії таш-аїрського культури.

Іншу картину ми спостерігаємо у Степовому Побужжі, де на кордоні степу і лісостепу ми спостерігаємо наявність таш-аїрських матеріалів. Особливо яскраво це демонструють матеріали вузла пам'яток біля Гарду (Товкайло 2004, с.90-157). Майже усі пізні буго-дніпровські (гребениківські) комплекси містять виразний таш-аїрський компонент, який маркують серії трапецій зі струганими спинками, сегментоподібні у перетині по вісі зняття заготовок, які ще й знайдені тут у комплексі з керамікою, очевидно, азово-дніпровського вигляду, з пласкими денцями та з воротничками. Наявність комплексних аналогій з стоянками Північно-Західного Приазов'я, пов'язаних як з геометричними мікролітами, так і з керамікою, відсутність чистих таш-аїрських комплексів, очевидно, дозволяє нам припущення про можливість проникнення у Побужжя невеликих груп азово-дніпровського населення, тобто процес, який ми можемо назвати культурною дифузією. Не виключено, що такий самий процес одночасно відбувався на території Молдови, де у той же час з'являється маріупольський Сакарівський могильник (Ларина, Дергачев 2003, с.92-103).

У подальшому ми спостерігаємо лише культурну дифузію таш-аїрської культури. У 3 чверті VI тис. до н.е. поодинокі таш-аїрські трапеції з'являються у лісостепових областях Басейну Південного Бугу (добрянківський вузол пам'яток) та Подніпров'я (Бузьки).

Наприкінці VI тис. до н.е., як здається, могли поєднуватися процеси і культурної дифузії, і дифузії населення. У лісовому комплексі Крушників (Залізняк 2009, с.202) ми спостерігаємо серію трапецій з вентральною напівкрутою ретушшю по сторонам та з струменистою дорсальною ретушшю. Така серійність дозволяє припускати можливість безпосередньої участі пізнього таш-аїрського населення у формуванні неоліту лісової зони. Підтверджує цю думку й наявність на самому кордоні лісостепу та лісу стоянки Микільська Слобідка (Залізняк 1984, с.64) з серією трапецій таш-аїрського вигляду, але з дніпродонецькою керамікою. Остаточні висновки про характер таш-аїрського впливу на формування неоліту Полісся ми не можемо зробити через брак знахідок кераміки.

У цей же час відбувається процес засвоєння таш-аїрських інновацій на північних притоках Сіверського Дінця, що маркує комплекс Новоселівки I на Айдарі, де знайдені трапеції з центральною ретушшю по сторонам.

Таким чином, у кінці VI тис. до н.е. таш-аїрська індустрія та її елементи поширилися на гігантській території. Вони ще не зникли у Гірському Криму, одночасно існували у всіх трьох основних ландшафтних зонах України.

ВИСНОВКИ.

ЗАСВОЄННЯ НОСІЯМИ СТЕПОВИХ КУЛЬТУР ЛІСОСТЕПОВИХ ТА ЛІСОВИХ ЛАНДШАФТІВ ТА ПОЯВА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ОБЛАСТЕЙ

Ми прослідкували поширення кукрецької, гребениківської та таш-аїрської культур та елементів їх матеріальної культури і склали мапи, які відображують ці процеси протягом IX- VI тис. до н.е. На мапах-схемах ми спробували показати синхронізацію цих процесів. Ми бачимо що три хвили міграції, дифузії населення, культурної дифузії проходять одна за одною, наздоганяючи одна іншу та врешті решт зупиняються на півдні Полісся. Ця зупинка була пов'язаною з тим, що потоки мігрантів зустрілися з масивом автохтонного лісового населення, яке зупинило подальше просування. Цими автохтонами були носії пісочнорівської та яніславицької культури, носії яких також засвоїли масу неолітичних інновацій, зустрівши потоки переселенців.

Що ж стало результатом цього процесу, основні події якого розтягнулися на 1,5-2 тисячі років? На кінець VI тис. до н.е. лісостепова та південь лісової зони від басейн Дніпра до басейну Сіверського Дінця виявилися заселеними у більшій чи меншій мірі у залежності від регіону носіями трьох основних культур, які першими на території України сприйняли елементи неолітичного способу життя. Ця територія збігається з територією так званої дніпо-донецької культурно-історичної області, у рамках якої відбувся синтез усіх археологічних культур, розвиток яких розпочався у степовій зоні України або у Гірському Криму, пройшла уніфікація керамічних комплексів. На лісостепових та півдні лісових промірів поширилася гостро донна кераміка з домішками органіки, трави тощо, з гребінцево-накольчастою та лінійною орнаментациєю. Таким чином, ми бачимо два паралельні процеси: створення типологічного різноміття у крем'яних комплексах величезної області та уніфікація типів кераміки, її орнаментациї та технології керамічного виробництва. Такий спосіб створення культурно-історичної області ми назвемо інтеграційним.

На момент складання дніпро-донецької області степова зона, пропустивши скрізь себе носіїв кукрецької й гребениківської культури виявилася заселеною носіями таш-аїрських

традицій, які започаткували маріупольську культурно-історичну область, ядро якої складала таш-аїрська культура Гірського Криму та її сепові варіанти – так звані азово-дніпровська та нижньодонська культури. Незважаючи на витіснення зі степової зони попереднього населення, таш-аїрські мігранти отримали у спадок від попередників території для ведення господарства, розроблені методи ведення господарства, основні інновації у виробництві кераміки, яка відрізняється від дніпро-донецької та сурської лише стилістично. Такий спосіб створення культурно-історичної зони ми назвемо експансіоністським.

Зважаючи на те, що таш-аїрська культура відіграла велику роль і у постанні дніпро-донецької області, ми можемо об'єднувати обидві області у єдину культурно-історичну провінцію, яка характеризується наступними рисами.

1. Культурно-історична провінція розташована на території гірської, степової, лісостепової та півдня лісової зон, наприкінці свого існування охоплює басейни Нижнього Дону, середньої та нижньої течії Сіверського Дінця, басейну Дніпра, степового та гірського Криму.
2. Провінція утворилася внаслідок розселення кукрецької та таш-аїрської культур, які походили з Гірського Криму та степової гребениківської культури, гірськокримське походження якої також не виключається.
3. Перехід до неоліту окремих археологічних культур призводив до подолання запрограмованості на певний тип ландшафту, до низки міграцій, кінцеві пункти якої не були обмежені нічим, крім можливостей зіткнення з потужними масивами автохтонів.
4. Автохтонне населення на територіях з незначною щільністю населення миттєво змішувалося з мігрантами, утворюючи синтетичні культурні явища.
5. Відносини між трьома основними носіями неолітичних традицій були ворожими, що призвело до поетапного розселення хвиль мігрантів на північ.
6. Розселення носіїв основних культур на одній території призвело до створення культурно-історичних областей, які являли собою широкі соціальні сіті, у межах яких поширювалися інноваційні технології, елементи матеріальної та духовної культури.

Таким чином: подолання запрограмованості на певний тип ландшафту є однією з невід'ємних рис неолітичного способу життя, а утворення культурно-історичних областей – єдиною можливою формою поширення існування неолітичного суспільства, механізмом втягування фінально-мезолітичних масивів населення у процес неолітизації.

Таблиця 1. Радіокарбонні дати стоянок, згаданих у тексті.

Table 1. Radiocarbon dating of sites mentioned in text.

№	Дата	Лаб. інд.	Матеріал	Стоянка	Подія	Публікація
Кукрецька культура						
1.	9680±70	Ki-6264	Кістка тварини	Вишенне 1. Нижній шар	Поява кукрецької культури у Гірському Криму	Zaitseva at al. 2000
2.	9740±60	Ki-6304	Кістка тварини	Вишенне 1. Нижній шар		Zaitseva at al. 2000
3.	9600±150	Ki-954	Вугілля	Кукрек. Нижній шар		Zaitseva at al. 2000
4.	7450±70	Ki-6340	Кістка тварини	Мис Трійці 1	Заключний етап існування кукрецької культури у Криму	Zaitseva at al. 2000
5.	7285±70	BIn-1799-2	Вугілля	Кукрек		Zaitseva at al. 2000
6.	7320±65	BIn-1799-1	Вугілля	Кукрек		Zaitseva at al. 2000
7.	9115±45	OxA-17490	Кістка тварини	Добрянка III, нижній шар	Поява кукрецької культури у басейні Південного Бугу	Lillie at al. 2008
8.	7400±130	Ki-11105	Зуб коня	Добрянка 3	Керамічний (печерський) етап розвитку кукрецької культури	Залізняк та ін. 2013
9.	7070±150	Ki-11106	Кераміка	Добрянка 3		Залізняк та ін. 2013
10.	7050±160	Ki-11107	Кераміка	Добрянка 3		Залізняк та ін. 2013
11.	7260±170	Ki-11108	Кераміка	Добрянка 3		Залізняк та ін. 2013
12.	7030±120	Ki-11103	Кістка тварини	Добрянка 3		Залізняк та ін. 2013
13.	7320±130	Ki-11104	Кістка тварини	Добрянка 3		Залізняк та ін. 2013
14.	9940±70	BIn-1797-2	Вугілля	Ігринь 8, землянка 3	Поява кукрецької культури на порогах Дніпра	Zaitseva at al. 2000
15.	9290±110	Ki-956	Черепашка	Ігринь 8, землянка 5		Zaitseva at al. 2000
16.	6810±140	Ki-9442	Кераміка	Стрільча Скеля, шар 4	Заключний етап існування кукрецької культури на порогах Дніпра	Манько 2006
17.	6740±90	Ki-7999	Кістка тварини	Кізлевий 5		Котова 2002
18.	6720±120	Ki-9831	Кераміка	Попов мис		Манько 2006
19.	6840±130	Ki-9832	Кераміка	Попов мыс		Манько 2006
20.	8570±85	Ki-7669	Кістка тварини	Кам'яна могила I	Докерамічний етап кукрецької культури у Північно-Західному Приазов'ї	Котова 2002
21.	8020±20	Ki-7668	Кістка тварини	Кам'яна могила I		Котова 2002
22.	7250±95	Ki-4022	Кістка тварини	Кам'яна могила I		Котова 2002
23.	7170±70	Ki-4026	Кістка тварини	Кам'яна могила I	Керамічний етап кукрецької культури у Північно-Західному Приазов'ї	Котова 2002
24.	7055±60	Ki-7667	Кістка тварини	Кам'яна могила I		Котова 2002
25.	8280±45	GrA-37336	Кістка тварини	Мирне		Biagi, Kiosak 2010
26.	8350±45	GrA-37335	Кістка тварини	Мирне	Поява кукрецької культури у Північно-Західному Причорномор'ї	Biagi, Kiosak 2010
27.	8385±45	GrA-37337	Кістка тварини	Мирне		Biagi, Kiosak 2010
28.	8475±45	GrA-37312	Кістка тварини	Мирне		Biagi, Kiosak 2010
29.	7345±60	Ki-6056	Кістка людини	Клішня 3	Поява кукрецької культури у Подонеччі	Манько 2006
30.	7405±70	Ki-6057	Кістка людини	Клешня 3		Манько 2006
31.	7080±90	Ki-11635	Кераміка	Велика Перера 1		Манько 2006
32.	6710±110	Ki-9436	Кераміка	Зелена Горница 1	Заключний етап існування кукрецької культури у Подонеччі	Манько 2006
33.	6510±120	Ki-9435	Кераміка	Зелена Горница 5		Манько 2006
34.	6455±120	Ki-9434	Кераміка	Зелена Горница 6		Манько 2006

35.	6900±150	Ki-9840	Кераміка	Лазарівка	Поява кукрецької культури на кордоні з лісом	Манько 2006
36.	6780±140	Ki-11237	Кераміка	Ходосівка		Гаскевич 2007
37.	6540±130	Ki-11238	Кераміка	Ходосівка		Гаскевич 2007
38.	6570±140	Ki-11239	Кераміка	Ходосівка		Гаскевич 2007
39.	6280±80	Ki-14801	Кераміка	Крушники	Заключний етап існування кукрецької культури у лісовій зоні	Вперше
Гребениківська культура						
40.	8210±80	Ki-15178	Кістка тварини	Роздорська 2	Поява гребениківської (матвієво-курганської) культури на Нижньому Дону	Горелик и др. 2014
41.	7840±80	Ki-15179	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
42.	7920±110	Le-8428a	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
43.	8145±110	Ua-37000	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
44.	8130±100	Le-8428b	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
45.	7930±50	Le-6952	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
46.	7850±50	Le-8814	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
47.	8050±120	Le-8813	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
48.	7900±60	Le-8812	Кістка тварини	Роздорська 2		Горелик и др. 2014
49.	7640±120	Le-6873	Кістка тварини	Роздорська 2	Горелик и др. 2014	
50.	7180±80	Le-1217	Кістка тварини	Матвієв Курган I	Поява гребениківської (матвієво-курганської) культури у Північно-Східному Приазов'ї	Крыжевская 1992
51.	7505±210	GrN-7199	Кістка тварини	Матвієв Курган I		Крыжевская 1992
52.	7390±100	Ki-11240	Кістка тварини	Гиржево	Поява гребениківської культури у Північно-Західному Причорномор'ї	Манько 2006
53.	7280±170	Ki-11241	Кераміка	Гиржево		Манько 2006
54.			Кістка тварини	Туба 5	Поява гребениківської (матвієво-курганської) культури у Подонеччі	
55.	6800±120	Ki-9437	Кераміка	Старобільськ	Поява гребениківської культури на північних притоках Дінця	Манько 2006
56.	6570±120	Ki-9438	Кераміка	Старобільськ		Манько 2006
57.	6700±200	Ki-8290	Кераміка	Старобільськ		Манько 2006
58.	6220±90	Ki-8253	Кістка тварини	Туба 2	Пізній етап розвитку гребениківської культури у Подонеччі	Манько 2006
59.	6270±90	Ki-8254	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
60.	6095±90	Ki-8255	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
61.	6360±90	Ki-8259	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
62.	6070±90	Ki-8260	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
63.	6215±80	Ki-8262	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
64.	6170±180	Ki-10388	Шлак	Туба 2		Манько 2006
65.	6290±180	Ki-10390	Шлак	Туба 2		Манько 2006
66.	6260±150	Ki-10389	Кераміка	Туба 2		Манько 2006
67.	5840±80	Ki-8261	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
68.	5840±80	Ki-8263	Кістка тварини	Туба 2		Манько 2006
69.	6130±160	Ki-8393	Нагар на кераміці	Туба 1		Манько 2006
70.	6240±170	Ki-8399	Кераміка	Туба 1		Манько 2006
71.	5970±110	Ki-8404	Кістка тварини	Туба 1		Манько 2006
72.	5870±120	Ki-8407	Кістка тварини	Туба 1		Манько 2006
73.	5975±80	Ki-8251	Кістка людини	Туба 1		Манько 2006
74.	6880±90	Ki-14798	Кераміка	Добрянка 1	Поява гребениківського населення у лісостеповому Побужжі	Вперше
75.	6730±90	Ki-14799	Кераміка	Добрянка 1		Вперше
76.	6930±90	Ki-14800	Кераміка	Добрянка 2		Вперше

77.	6280±120	Ki-8697	Кераміка	Бузьки	Поширення гребениківської культури на півночі лісостепової зони	Манько 2006
78.	6420±80	Ki-8698	Кераміка	Бузьки		Манько 2006
79.	6380±90	Ki-8699	Кераміка	Бузьки		Манько 2006
80.	6130±150	Ki-10392	Кераміка	Романків	Поява гребениківської культури на кордоні з лісом	Манько 2006
Таш-аїрська культура а її елементи*						
81.	7180±160	Ki-11083	Кістка людини	Ф а т ь м а - к о б а , шар III	Середній етап розвитку таш-аїрської культури у Гірському Криму	Манько 2013
82.	6900±120	Ki-10398	Кістка тварини	Ф а т ь м а - к о б а , шар III		Манько 2013
83.	6360±35	SacA 24016	Вугілля	Буран-Кая шар В IV,		Salavert at al. 2014
84.	6610±35	SacA 24018	Вугілля	Буран-Кая шар В IV,		Salavert at al. 2014
85.	6955±40	SacA 24017	Вугілля	Буран-Кая шар В IV,		Salavert at al. 2014
86.	5180±50	Ki-6265	Кістка тварини	Буран-Кая III	Пізній етап розвитку таш-аїрської культури у Гірському Криму	Манько 2013
87.	5070±40	Ki-6264	Кістка тварини	Буран-Кая III		Манько 2013
88.	5630±120	Ki-11081	Кістка тварини	Шан-Коба		Манько 2013
89.	6480±80	Ki-14789	Кераміка	Гард VII	Поява елементів таш-аїрської культури та азovo-дніпровської кераміки у гребениківському середовищі	Товкайло 2012
90.	6630±90	Ki-14790	Кераміка	Гард VII		Товкайло 2012
91.	6710±80	Ki-14791	Кераміка	Гард VII		Товкайло 2012
92.	6400±90	Ki-14793	Кераміка	Гард VII		Товкайло 2012
93.	5970±180	Ki-9241	Кераміка	Новоселівка I	Поява елементів таш-аїрської індустрії на північних притоках Сіверського Дінця	Манько 2006
94.	5830±190	Ki-9242	Кераміка	Новоселівка I		Манько 2006
95.	6120±150	Ki-9243	Кераміка	Новоселівка I		Манько 2006
96.	6055±160	Ki-9244	Кераміка	Новоселівка I		Манько 2006

* У таблиці наведені тільки дати власно таш-аїрських пам'яток та пам'яток, пов'язаних із міграцією таш-аїрського населення. Дати пам'яток з елементами таш-аїрської індустрії наведені у таблиці у розділах, присвячених хронології кукурецької та гребениківської індустрії.

ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич Д.Л.** Знахідки мезолітичної та неолітичної доби поселення Ходосівка-Заплава // Поселення між Ходосівкою та Лісниками. Дослідження 2003 року. – Київ: Стилос, 2007. – С. 95-119.
- Гаскевич Д.Л.** Фауна поселення Кам'яна Могила 1: фактор суб'єктивності у становленні концепції неолітизації Північного Надзав'я // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України (під ред. В.В. Отрощенко). – Луганськ: Луганський краєзнавчий музей, 2012. – С. 53-58.
- Горелик, А.Ф., Цыбрий, А.В., Цыбрий, В.В.** 2014. О чем поведал череп тура, топор и женские статуэтки?(Кпроблеменачальнойнеолитизации Нижнего Подонья). – *Stratum plus*. – 2014 – №2. – С. 247-282.
- Даниленко В.Н.** Неолит Украины: Главы древней истории Юго-Восточной Европы. – К.: Наукова думка, 1969. – 259 с.
- Даниленко В.М.** Кам'яна могила. – К.: Наукова думка, 1986. – 151 с.
- Зализняк Л.Л.** Мезолит Юго-Восточного Полесья. – Киев: Наукова думка, 1984. – 120с.
- Зализняк Л.Л.** Мезоліт заходу Східної Європи. Київ: Шлях, 2009. – 278с.
- Зализняк Л.Л., Товкайло М.Т., Манько В.О., Сорокун А.А.** Стоянки біля хутора Добрянка та проблема неолітизації Буго-Дніпровського межиріччя // Кам'яна доба України. – 2013. – Вип 15. – С.194-257.
- Колосов Ю.Г.** Неолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т.1. – Киев: Наукова думка, 1985. – С. 150-156.
- Котова Н.С.** Неолитизация Украины. Луганск: Шлях. – 2002. – 268с.
- Котова Н.С.** Культурно-історичні процеси у Північному Причорномор'ї у VI-V тис. до н.е. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Київ, 2010. – 30с.
- Крайнов Д.А.** Пещерная стоянка Таш-Аир как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 190с.
- Крыжевская Л.Я.** Начало неолита в степях Северного Причерноморья. СПб: ИИМК, 1992. – 177 с.
- Ларина О. В. Дергачев В. А.** Могильник мариупольского типа в Молдавии // РА. – № 2. – 2003. – С. 92-103.
- Макаренко М.** Маріюпільський могильник. – Київ: Вид-во ВУАК, 1933. – 152с.
- Манько В.О.** Неоліт Південно-Східної України. Київ: Шлях, 2006. – 280с.
- Манько В.О.** Фінальний палеоліт – неоліт Криму. Київ: Вид-во О. Філюка, 2013. – 244с.
- Манько В.О.** Походження кукрецької культури // Наукові студії. Випуск 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні (під ред. Л.Войтовича). – Львів: Априорі, 2015. – С. 33-62.
- Переверзев С.В., Сорокун А.А.** Дослідження неолітичної стоянки Романків I на Київщині // Кам'яна доба України. – Вип.13. – Київ: Шлях, 2010. – С. 254-269.
- Станко В.Н.** Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области // СА. – 1966. – №2. – С. 96-103.
- Станко В.Н.** Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1982. – 176 с.
- Теліженко С.А.** Туба-5, Туба-6 – неолітичні пам'ятки в Середньому Подінців'ї // Кам'яна доба України: Збірка наукових статей. – Вип. 7. – К.: Шлях, 2005. – С. 133-142.
- Товкайло М. Т.** Неоліт Степового Побужжя. – Київ: Шлях, 2004. – 160 с.
- Тубольцев О. В.** Новое неолитическое поселение Каменная Могила 3 // Старожитності Причорномор'я. – 1995. – №1. – С. 1-6.
- Цыбрий В.В.** Неолит Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья. Ростов-на-Дону: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2008. – 205с.
- Яневич О.О.** Етапи розвитку культури Кукрек в Криму // Археологія. – Вип. 58. – 1987. – С.7–18.
- Biagi P., Kiosak D.** The Mesolithic of the northwestern Pontic region New AMS dates for the origin and spread of the blade and trapeze industries in southeastern Europe // *Eurasia antiqua: Zeitschrift für Archäologie Eurasiens*, 2010. – P. 21-41.
- Kertesz R.** The Mesolithic in the Great Hungarian Plain: A Survey of the Evidence // *At the fringes of three Worlds. hunter-gatherers and farmers in the middle of the Tisza valley* (Talas L. ed). – Szolnok: Damjanich Museum Press, 1996. – P. 5-34, 55-62.
- Kotova N.S., Tuboltsev O.V.** New Settlements of the Neolithic-Eneolithic period at Melitopol. // *Eurasia Antiqua*.- Band 2. – 1996. - P. 29-58.
- Lillie M., Budd Ch., Potekhina I., Hedges R.** The radiocarbon reservoir effect: new evidence from the cemeteries of the middle and lower Dnieper basin, Ukraine // *Journal of Archaeological Sciences*, 2009. – 36. – P.256-264.
- Olenkovskiy M., Kiosak D.** The Neolithic sites of the Sivash Region (Southern Ukraine) // *Atti Soc. Preist. Friuli-V.G., Trieste*, XVIII, 2010-2011 (2013). – P. 7-31.
- Ozdogan M.** Northwestern Turkey: Neolithic Cultures in Between the Balkans and Anatolia // *Neolithic in Turkey: the Cradle of Civilization. New discoveries* (M. Ozdogan ed.). – Istanbul: ASY, 1999. – P. 203-224.
- Perles C.** The Early Neolithic in Greece. The First Farming Communities in Europe. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 336 p.
- Salavert A., Erwan Messenger E., Motuzaitė-Matuzeviciute G., Lebreton V., Bayle G., Crépin L., Puaud S., Péan S., Yamada M., Yanevich A.** First results of archaeobotanical analysis from Neolithic layers of Buran Kaya IV (Crimea,

- Ukraine) // Environmental Archaeology 01/2014 – 20(3). – P. 1-9.
- Starnini E.** The Mesolithic / Neolithic transition in Hungary: the lithic perspective. // From the Mesolithic to the Neolithic, Proceedings of the International Archaeological Conference, Szolnok, september 22-27, 1996 (Kertesz R., Makkay J. eds). – Archaeolingua. – 1996. – 11. – P. 395-404.
- Zaitseva G.I., Timofeev V.I., Zagorska N.N., Kovaliukh N.N.** Radiocarbon dates of the Mesolithic sites of Eastern Europe // Radiocarbon and Archaeology. – 2000. – 1. – P. 33-52.
- Zeder M.A.** Animal Domestication in the Zagros : A Review of Past and Current Research // Paleorient, 1999. – Vol.25/2. – P. 11-25.

Розвиток неолітичних культур на території України: подолання запрограмованості на певний тип ландшафту

У статті розглядаються стратегії використання ландшафтів носіями археологічних культур мезоліту та неоліту України. Доводиться, що археологічні культури мезоліту пов'язані з певним типом ландшафту. Натомість, стратегія носіїв археологічних культур неоліту пов'язана з подоланням запрограмованості на використання одного типу ландшафту, з міграційною активністю, спрямованою на території, які відносилися до степової, лісостепової та лісової зон. Подібна стратегічна спрямованість була властивою для більшості археологічних культур неоліту, що призводило до створення конкурентного середовища та розселення на одних і тих же територіях. Така міграційно-колонізаторська активність сприяла поширенню неолітичних інновацій серед автотонного населення, що колонізувалося. Результатом цього процесу стала поява дніпро-донецької культурно-історичної області неоліту України.

Manko V.O.

The development of Neolithic cultures on the territory of Ukraine: overcoming determination of a certain type of landscape

The analysis of the Mesolithic archaeological cultures shows us the tough correlation between a specific type of material culture and landscape. There are archaeological cultures that are rigidly tied to the Mountain Crimea (Murzakkobien, Shpankobien), that are connected with steppe landscape (Zymivnykien) and forest zone (Pisochnorivian). The use of different kinds of landscapes has contributed, on the one hand, maximum adaptation of carriers of archaeological cultures to the environment, and the other – creating a closed society that demonstrated a complete lack of contact with neighbors who hold other landscape niches. Even within a single environment landscape contacts between different groups are absent. For example, carriers of Postswiderian and Postarengsburgian often occupied a same territory. Thus, there are no traces of enrichment industries. The landscape shaped not only the kind of economic system, but the original system of relationship to the world, when just being neighbors is not taken into account.

Neolithic – the era of revolution, not only and not so much in the way of obtaining resources as in human relations. In the Neolithic creation of huge “cultural and historical region” (CHR) takes place, within which innovative technologies spread. This process made people, who previously just did not notice each other to interact. CHR establishment became the cause of large-scale migrations, during which certain groups preprogrammed on the use of certain types of landscapes, started distant migrations, which led to a radical change in migrants' lifestyle.

The decreasing of landscape role in providing of new economic strategies and consciousness revolution correlate, one does not exist without the other.

Distribution of Neolithic lifestyle in Ukraine due to migration of peoples and diffusion of Kukrek-type, Grebeniki-type and Tash-Ayir-type traditions.

The migration of Kukrek-type population began long before they started their own development of reproduction type economy. If in the middle of Preboreal Kukrekian known only in the foothills of the Crimea, in early Boreal we see advancements of Kukrek population on a frontier of steppe and forest-steppe zones (Dobrianka 1 2, 3) . In Atlantyukum the promotion of Kukrek-type population to the forest-steppe (Donetsk culture at Seversky Donets) takes place, and then to the forest zone (Lazarivka, Krushnyky and others). So Kukrek population at the beginning of VI millennium BC mastered all types of landscapes of Ukraine, became the basis for the formation of the Dnieper-Donets cultural historical region.

Grebenyki-type population (carriers of Grebenyki and Matviiv Kurgan Cultures) appearing in the steppe zone in Early Atlantyukum, remained for some time in its niche in steppe landscape. However, in the second quarter of VII millennium BC promotion of Matviiv Kurgan population to the forest-steppe takes place (Tuba 5), in the end of VII - beginning of VI millennium BC process of moving people to the north became global. By this time the early Bug-Dniester sites and Starobelsk-type complexes in eastern Ukraine appeared. By the end of VI millennium BC Grebenyki-type population reaches the boundary of the forest and steppe zones (Romankiv 1).

Tash-Ayir culture originating from the mountain area of Crimea. But in the early VI millennium BC we observe a splash of Tash-Ayir-type population in the steppe zone, which led to the appearance of Azov-Dnieper Culture. In quarters 2-3 VI millennium BC we see the migration of Azov-Dnieper population to the Southern Bug (Gard). At the end of VI millennium BC we see Tash-Ayir-type population on the frontier of the forest zone (Nikolskay Slobidka).

Thus, the development of Ukrainian Neolithic associated with overcoming the landscape limitations by certain carriers of archaeological cultures. The process of overcoming such limitations programmed the appearance of CHR in Eastern Europe, in which Neolithic lifestyle developed.



Рис. 1. Схема поширення основних мезолітичних культур раннього голоцену та їх кореляції з певним ландшафтом.

Fig. 1. Scheme of spread of main Early Holocene Mesolithic cultures and their correlation with the certain landscape.

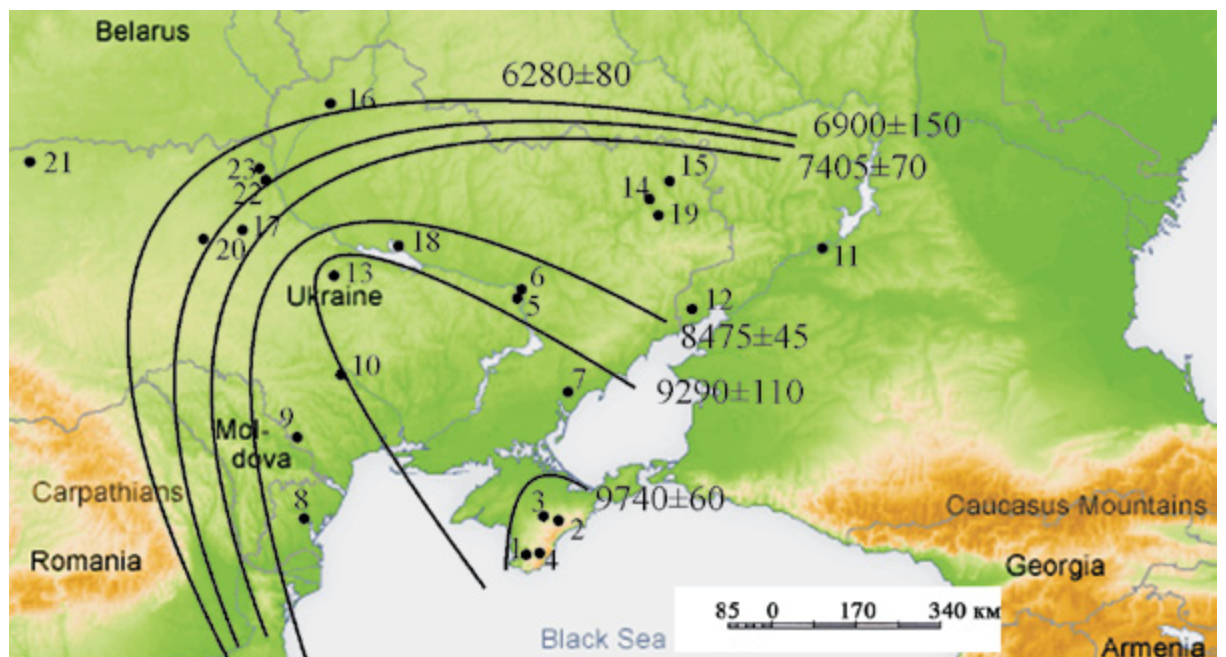


Рис. 2. Схема поширення пам'яток кукрецької культури у IX-VI тис. до н.е.

Fig. 2. Scheme of spread of Kukrek culture in 9000-5000 BC.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ / CONVENTIONAL SIGNS:

На усіх малюнках позначені наступні датовані стоянки: 1. Шан-Коба. 2. Кукрек. 3. Вишенне 1. 4. Таш-Аїр. 5. Острів Сурський 2, Стрільча Скеля. 6. Ігрень 8. 7. Кам'яна Могила 1, Семенівка. 8. Мирне. 9. Гіржево. 10. Гард 7. 11. Раздорская 2. 12. Матвіїв Курган. 13. Добрянка 1, 2, 3. 14. Вузол пам'яток Зеленої Горниці (Зелена Горниця 1, 5, 6, Клешня 3, Велика Перерва 1). 15. Старобільск. 16. Студенок. 17. Лазарівка. 18. Бузьки. 19. Туба 2. 20. Хутор Тетерівський. 21. Нобель 1, Лядина Мис, Лядина 14. 22. Крушники. 23. Плютовище.

On all pictures signed next dated sites: 1. Shan-Koba. 2. Kukrek. 3. Vyshenne. 4. Tash-Air. 5. Ostriv Surskyi 2, Strilcha Skelia. 6. Ihren 8. 7. Kamiana Mohyla 1, Semenivka. 8. Myrne. 9. Hirzhevo. 10. Hard. 11. Razdorska 2. 12. Matviiv Kurhan. 13. Dobrianka 1, 2, 3. 14. Zelena Hornytsia (Zelena Hornytsia 1, 5, 6, Kleshnia 3, Velyka Pererva 1). 15. Starobilsk. 16. Studenok. 17. Lazarivka. 18. Buzky. 19. Tuba 2. 20. Khutor Teterivskyi. 21. Nobel 1, Liadyna Mys, Liadyna 14. 22. Krushnyky. 23. Pliutovysche.

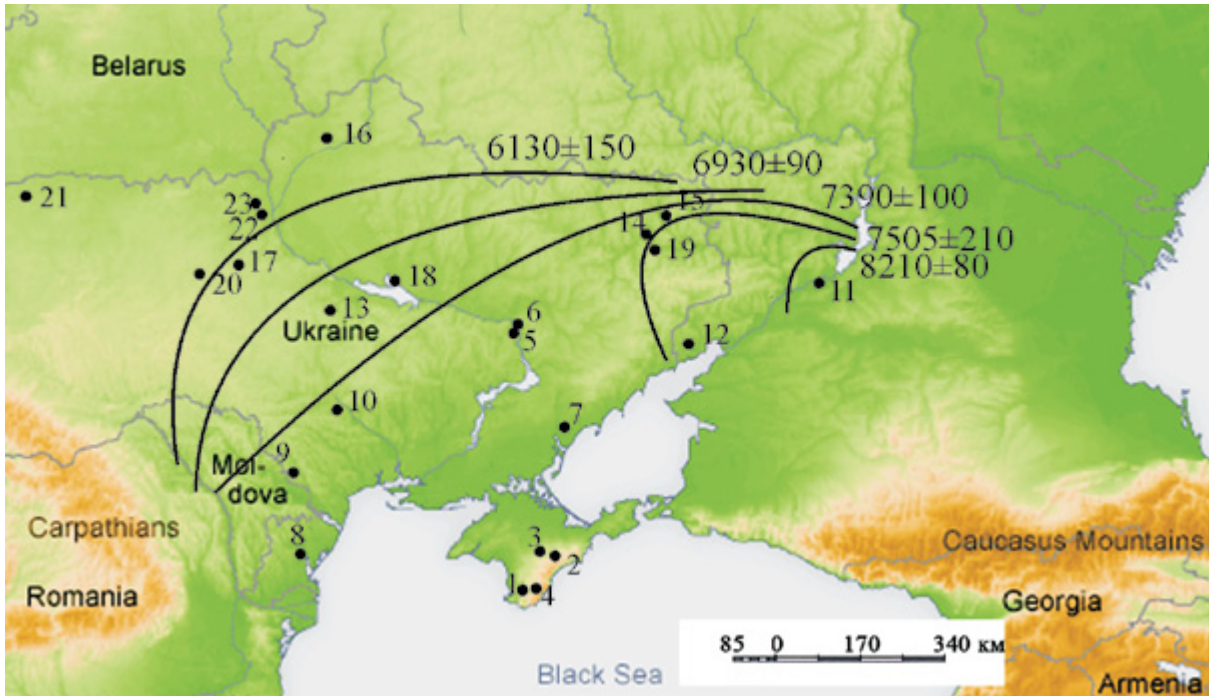


Рис. 3. Схема поширення пам'яток гребениківської культури у кінці VII-VI тис. до н.е.
Fig. 3. Scheme of spread of Hrebenyivka culture in the end of 7000-5000 BC.

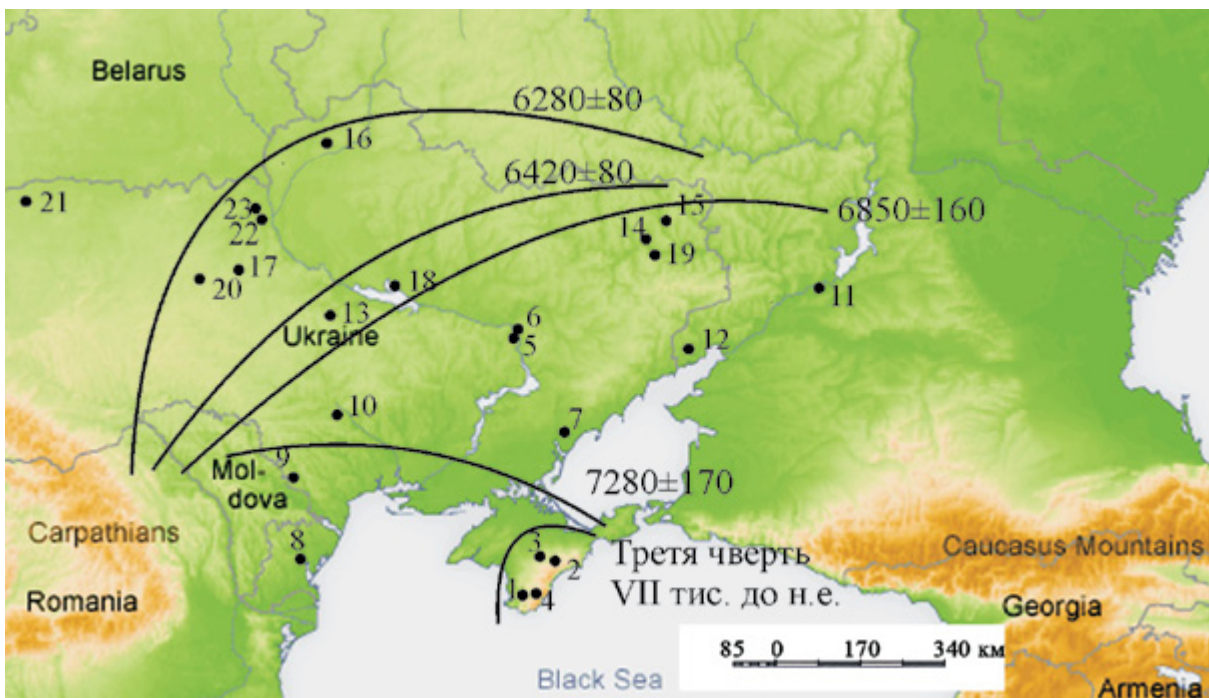


Рис. 4. Схема поширення пам'яток таш-аїрської культури та її елементів у VII-VI тис. до н.е.
Fig. 4. Scheme of spread of Tash-Air culture in 7000-5000 BC.

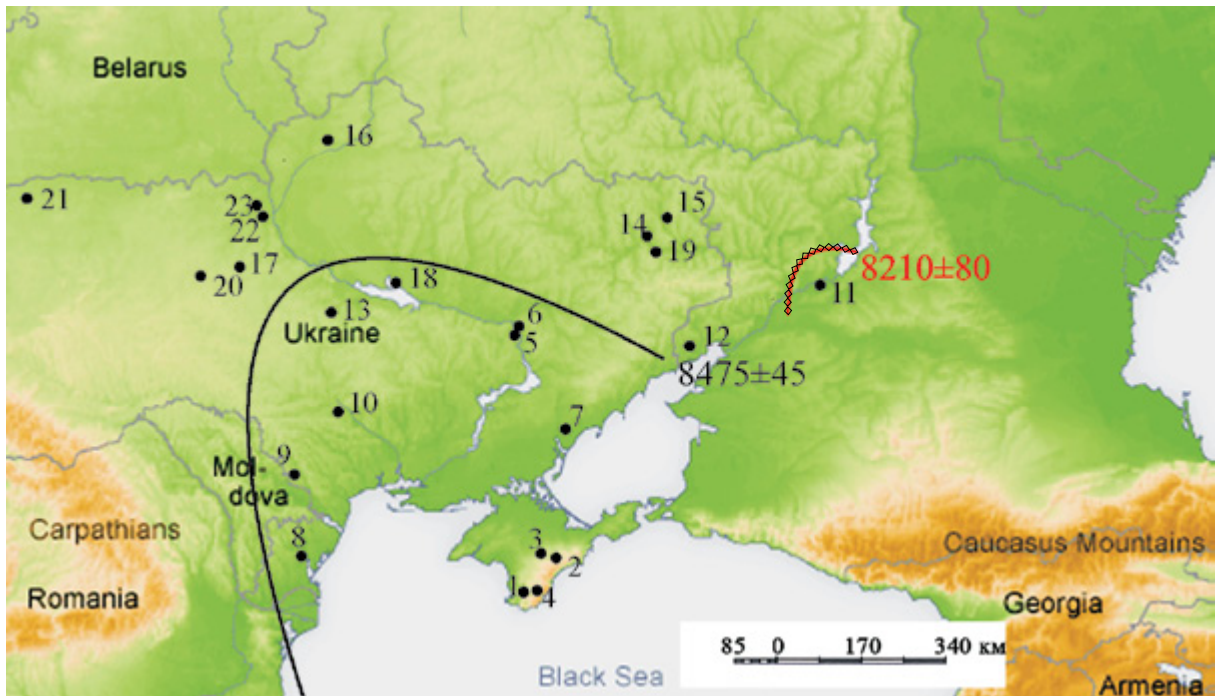


Рис. 5. Схема синхронного поширення кукрецької та гребениківської культур наприкінці VIII тис. до н.е.
 Fig. 5. Scheme of simultaneous spread of Kukrek and Hrebenyivska cultures in 7000 BC.

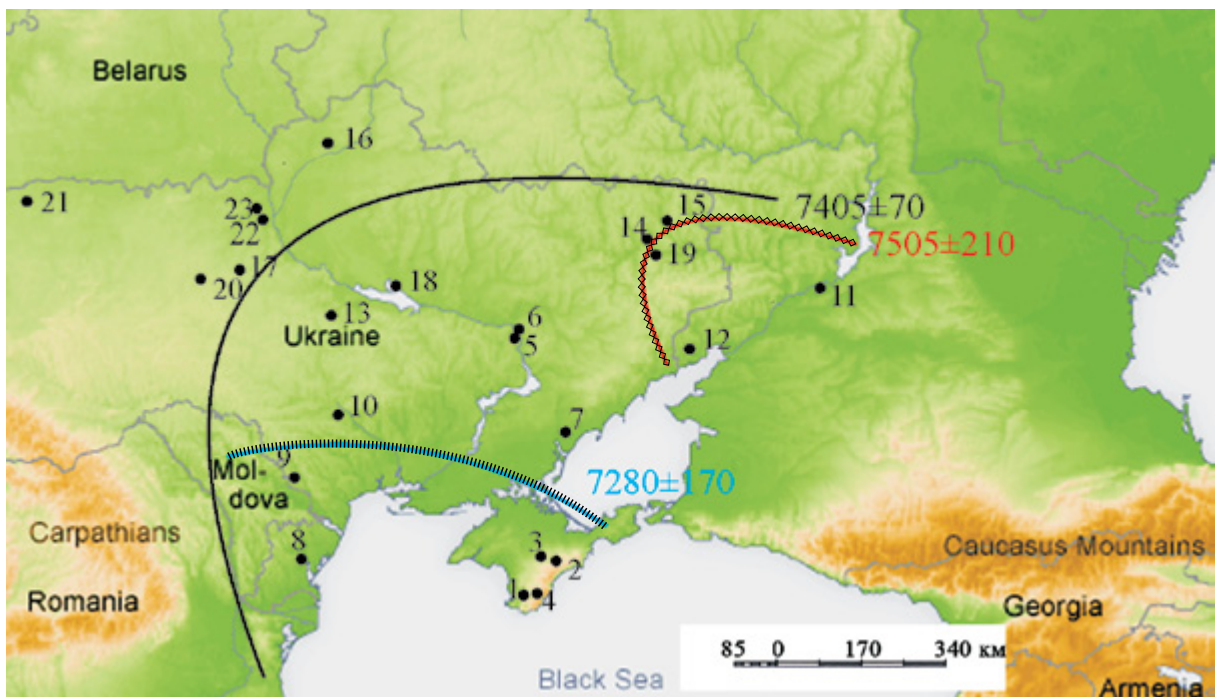




Рис. 6. Схема синхронного поширення кукрецької, гребениківської та таш-аїрської культур у третій чверті VII тис. до н.е.


Fig. 6. Scheme of simultaneous spread of Kukrek, Hrebenyivska and Tash-Air cultures in third quarter of VII mill. BC.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ / CONVENTIONAL SIGNS:

На рис. 5-8 кордони поширення / On fig. 5-8 scopes of spread:

 кукрецької культури
Kukrek culture

 гребениківської культури
Hrebenyivska culture

 таш-аїрської культури
Tash-Air culture

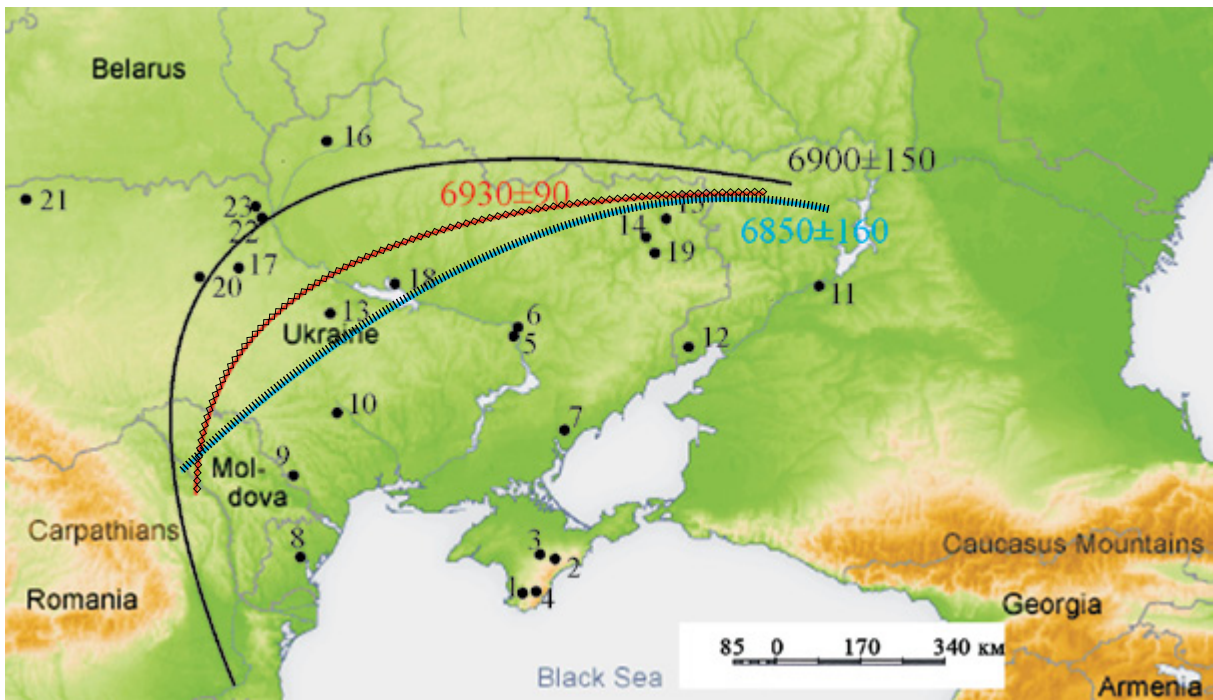


Рис. 7. Схема синхронного поширення кукрецької, гребениківської та таш-аірської культур на початку VI тис. до н.е.

Fig. 7. Scheme of simultaneous spread of Kukrek, Hrebenyivska and Tash-Air cultures in the beginning of VI mill. BC.

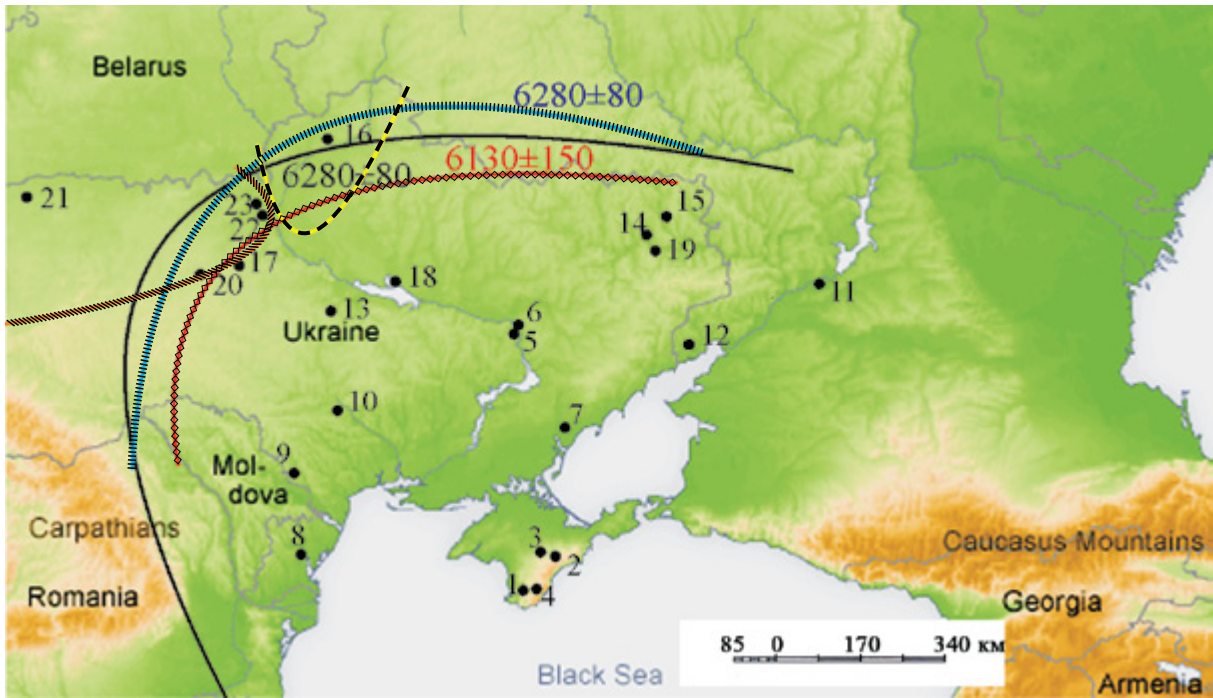


Рис. 8. Схема синхронного поширення кукрецької, гребениківської та таш-аірської культур у кінці VI тис. до н.е.

Fig. 8. Scheme of simultaneous spread of Kukrek, Hrebenyivska and Tash-Air cultures in the end of VI mill. BC.

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ / CONVENTIONAL SIGNS:

На рис. 8 кордони поширення / On fig. 8 scopes of spread:



пісочнорівської культури
Pisochniy Riv culture



яніславицької культури
Janislavyts'ka culture